

П. И. КАРИШКОВСЬКИЙ

З ІСТОРІЇ МОНЕТНОЇ СПРАВИ НА БОСПОРІ
В III СТ. Н. Е.

Навряд чи необхідно доводити, яке велике значення мають монети серед інших видів першоджерел, особливо там, де йдеться про історію античного світу. Для деяких країн монети являються в певні періоди головним—якщо взагалі не єдиним—джерелом; саме в такому стані знаходиться історія останніх десятиліть існування рабовласницького Боспорського царства. У зв'язку з цим набуває чималого інтересу і детальне студювання особливостей грошового господарства та монетної справи Боспору в III—IV ст. н. е.¹

Одним з заплутаних питань політичної історії Боспорської держави, при тому таким питанням, що вирішується виключно на підставі нумізматичних даних, є питання про зміну володарів Боспору після Рескупоріда, сина Савромата, який помер у 523 р. боспорської ери (=226—27 н. е.). Для вивчення монет цього часу велике значення мають праці О. Л. Бертьє-Делагарда та О. М. Зографа², проте й останній не зробив, як нам здається, усіх висновків з тих монет Боспору, які позначені 537—564 рр. б. е. (=240—41—267—68 рр. н. е.).

Питання про групування монет вказаного часу, що мають на аверсі однаковий напис «*basileōs Rhēskouroridou*», «царя Рескупоріда», але відрізняються по фактурним і стилістичним ознакам та за якістю металу, займав ще нумізматів першої половини минулого сторіччя. Більшість тодішніх вчених, слідуючи авторитету Т. Міонне, що приписав ці монети двом однойменним царям Рескупорідам (як їх звичайно називають, V та VI), відносили статери 537—554 рр. б. е. першому з них, а статери 558—564 рр. б. е.—другому³. Дійсно, між монетами цих років

¹ Див. низку досліджень К. В. Голенко, Надчеканки на медних боспорських монетах III в. н. е., Тр. ГИМ, вып. XXVI, 1957, стор. 43—49; К датировке одной группы монет Фофорса, СА, 1958, № 2, стор. 259—263; К некоторым вопросам ранней чеканки Рескупоріда VI, КСИИМК, вып. 66, 1956, стор. 107—115; О необычных монетах Рескупоріда VI, КСИА, вып. 6, 1956, стор. 57—61.

² А. Л. Бертьє-Делагард, Материалы для весовых исследований монетных систем Сарматии и Тавриды. НС, т. II, 1913, стор. 123—126, 133—134; А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, 1951, стор. 207—212; он же, Тиритакский клад, КСИИМК, вып. 6, 1940, стор. 58—61.

³ Т. Mionnet, Description de médailles antiques, Supplement, t. IV, Paris, 1829 p. 537—542; D. Sestini, Descrizione d'alcune medaglie greche del museo de Chausdoir, Firenze, 1831, p. 74—76; И. Г. Спасский, Босфор Киммерийский, М., 1846 стор. 96—102; А. Б. Ашик, Воспорское царство, ч. I, Одесса 1848, стор. 108—109; П. П. Сабатье, Керчь и Воспор, СПб, 1851, стор. 77—80 и 94—95; В. В. Григорьев, Цари Воспора Киммерийского, сборник „Россия и Азия“, СПб, 1876, стор. 401—403

існує різниця у зображенні правителів, яка помітна вже при першому погляді (пор. табл. XXX та XXXI). Проте Б. В. Кене дотримувався іншого погляду і всі монети позначених років вважав карбуванням одного правителя⁴. Ця точка зору не знайшла в той час авторитетних прибічників серед нумізматів—з підтримкою думки Б. В. Кене виступив, та й то досить невиразно, лише П. Й. Бурачков⁵, але О. М. Подшивалов, О. В. Орешников та Х. Х. Гіль настійливо розділяли монети 537—564 рр. б. е. між двома Рескупорідами⁶. Оскільки на цю позицію став і В. В. Латишев, вона може вважатися за загально визнану у російській науковій літературі кінця XIX та початку XX ст.⁷.

Прихильники розподілу боспорських статерів середини III ст. н. е. між двома однойменними володарями приводили на користь своєї думки різні аргументи. Так, Т. Міонне, який описує останню монету з ім'ям Рескупоріда з 549 р. б. е., потім статери з ім'ям царя Фарсанза з 550 та 551 рр. б. е. та знову з ім'ям Рескупоріда з 552 і слідуючими роками б. е., зробив висновок, що цей ряд монет свідчить про відповідні зміни на боспорському престолі⁸. О. М. Подшивалов та О. В. Орешников, для яких цей доказ був переконливим, бо їм були відомі статери 550 та 551 рр. б. е. з ім'ям Рескупоріда, звернулися до інших аргументів. О. М. Подшивалов пише, що різниця між монетами двох правителів настільки очевидна («so ist klar zu ersehen»), що не потребує доказів⁹; О. В. Орешников у свою чергу твердить, що це стає ясным навіть «из самого поверхностного рассмотрения монет», та роз'яснює свою думку так: на статерах другого з однойменних володарів «тип царя совершенно другой» і за своїм стилем вони значно кращі за монети його попередника¹⁰.

Слід зразу відмітити, що ті вчені, які були прихильниками розподілу монет 537—564 рр. б. е. між двома царями, по-різному визначають ту роздільну рису, що відділяє карбування Рескупоріда, якого вони іменують V, від монет Рескупоріда VI. Т. Міонне, наприклад, відносив правління першого з них до 536—549 рр. б. е., а другого—до 552—564 рр. б. е.; П. П. Сабатьє розпочинав роки другого з 551 р. б. е.; О. М. Подшивалов вважав за межу між двома царюваннями 558 р. б. е., в якому нібито карбували свої статери обидва; О. В. Орешников та В. В. Латишев віддавали 558 р. б. е. ще Рескупоріду V, а карбування і правління Рескупоріда VI розпочинали з 559 р. б. е.; нарешті Х. Х. Гіль приймав за останній рік правління першого з двох однойменних царів 553 р. б. е. та всі статери слідуючих років відносив до карбування другого¹¹. Таким чином, ті дослідники, які були згодні у тому, що між 537 та 564 рр. б. е.

⁴ Б. В. Кене, Музей кн. В. В. Кочубея, т. II, СПб, 1957, стор. 332—342.

⁵ П. О. Бурачков, Общий каталог монет, Одесса, 1884, стор. 287—288.

⁶ A. Podschivalow, Beschreibung der unedirten und wenig bekannten Münzen von Sarmatia etc., Moskau, 1882, S. 21—23; А. В. Орешников, Каталог собрания древностей гр. А. С. Уварова, вып. VII, М., 1887, стор. 113—117; він же, Монеты Херсонеса Таврического і т. д., НС, т. II, 1913, стор. 45—46; Х. Х. Гиль, Новые приобретения моего собрания, ЗРАО, НС, т. V, 1892, стор. 359—360.

⁷ В. В. Латишев, Краткий очерк истории Боспорского царства, сборник Понтика, СПб, 1909, стор. 119—120.

⁸ T. Mionnet, Supplement, t. IV, p. 537, note B.

⁹ A. Podschivalow, Beschreibung..., S. 23.

¹⁰ А. В. Орешников, Каталог Уварова, стор. 113.

¹¹ Див. літературу, вказану в примітках 3 та 6—7.

на боспорському престолі змінився двоє Рескупорідів, не могли прийти до єдиного рішення щодо того, коли ця зміна фактично відбулася¹².

З викладеного можна побачити, що аргументація на користь розподілу статерів 537—564 рр. б. е. між двома правителями надзвичайно хитка та однобічна. І О. М. Подшивалов і О. В. Орешников придають вирішальне значення загальному враженню від монет та посилаються на такі критерії як різниця у стилі та у типі царського портрету. Проте іконографічні дані не можуть мати визначального значення для монет, штемпелі яких виконані так грубо та схематично, як боспорські статери 537 та слідуєчих років б. е.¹³ Крім того, якщо навіть погодитися з думкою О. В. Орешникова про те, що «в іконографії, незважаючи на сильний упадок монетного мистецтва в III в., все ж при вивченні монетних типів можна відзначити один тип від другого»¹⁴, це аж ніяк не доводить, що різні типи портретів на монетах завжди та обов'язково відповідають різним особам. Навпаки, саме боспорські монети дають різні зразки того, що навіть в часи, незрівняно сприятливіші для монетної справи та мистецтва, ніж середина III ст. до н. е., майстри-монетники зображали різко несхожі між собою «портрети» одного й того ж таки правителя¹⁵ або, навпаки, подібні до найдрібніших подробиць зображення зовсім різних осіб¹⁶. Виходячи з цих фактів, ми не можемо визнати аргументи О. М. Подшивалова та О. В. Орешникова за переконливі.

На жаль, історія Боспору в середині III ст. н. е. дуже слабо освітлюється першоджерелами. З літературних пам'яток сюди можна віднести лише скупі замітки у біографії римського імператора Галлієна та зауваження Зосіма¹⁷. При усьому значенні цих текстів вони не містять жодного власного імені боспорських правителів і тому не надають допомоги у вирішенні питання про кількість однойменних царів у середині III ст. н. е. Також і епіграфічні документи, що згадують «царя Тіберія Юлія Рескупоріда, друга Кесарів та друга римлян, благочестивого» або «великого царя Тіберія Юлія Рескупоріда, що походить від предків-царів», доводять лише, що пишна титулатура володарів Боспору зберігалася ще в умовах наступаючої кризи, але не просувають вирішення згаданого питання; там, де на подібних документах збереглися дати, вони відносяться до 544, 546 та 547 рр. б. е.¹⁸, тобто до років, які усіма відносилися до правління одного царя. Отже лишається звернутися до вивчення самих статерів.

У цьому відношенні дуже багато зробив О. М. Зограф, який освітив перш за все загальні умови грошового обігу на Боспорі в III ст. н. е.

¹² Слід підкреслити, що дати на статерах 544—549 рр. б. е. часто виконані настільки недбало, що навіть такий досвідчений нумізмат як О. В. Орешников видав статер 547 р. б. е. як монету 557 р. (пор. Монеты Херсонеса Таврического, НС, т. II, стор. 45, № 10).

¹³ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 208.

¹⁴ А. В. Орешников, Этюды по нумизматике Черноморского побережья, ИРАИМК, т. II, 1922, стор. 136.

¹⁵ Пор., напр., зображення Савромата I на сестерціях, А. Н. Зограф, Античные монеты, Таб. XLVII, 9—10, або Рескупоріда III на подвійних денаріях, А. Podschwalow, Beschreibung..., Taf. II, 31—33. Це свідчить, мабуть, про виготовлення монети на різних монетних дворах або принаймні у різних майстернях.

¹⁶ Пор. А. Л. Бертье-Делагард, О монетах властителей Боспора Киммерийского, определяемых монограммами, ЗООИД, т. XXIX, 1911, стор. 167—179 і табл. II, 35 та слл.

¹⁷ SC, v. II, p. 299; v. I, p. 790—791.

¹⁸ IOSPE, v. II, №№ 44—46; пор. ВДИ, 1947, № 2, стор. 174—175.

О. М. Зограф порушив і питання, якому присвячена ця замітка, висловивши думку, що обидві групи монет з ім'ям Рескупоріда, розділені п'ятирічною перервою, можуть належати одному правителю¹⁹. Щоб підтвердити цю точку зору, яку, помітимо мимохідь, О. М. Зограф вважав за неможливе обгрунтувати документально, він наводить два аргументи. По-перше, трьохлітня перерва у карбуванні статерів не обов'язково веде до припущення про зміну на престолі, бо вона пояснюється надзвичайно рясними випусками деградованих статерів у 545—549 рр. б. е.; по-друге, О. М. Зограф вважає, нібито реформаторські заходи у галузі грошового господарства, які були запроваджені на Боспорі у 560—562 рр. б. е., «естественнее приписать уже умудренному долголетним опытом правителю, чем только что вступившему на престол царю»²⁰. Обминаючи останнє твердження, бо воно аж ніяк не може бути визнано за науковий аргумент, треба з тим більшою рішучістю піднести вирішальне значення першої думки О. М. Зографа. Тому у радянській науковій літературі список боспорських правителів вміщує між 537—564 рр. б. е. (=240—41—267—68 рр. н. е.) у переважній більшості випадків лише одного Рескупоріда²¹. У зарубіжній літературі, як у довідковій, так і в спеціально нумізматичній, статери цих років теж приписують одному Рескупоріду²².

До останнього часу нам здавалося, що питання про кількість боспорських Рескупорідів, що правили у середині III ст. н. е., вирішено остаточно та не потребує перегляду. Але в 1958 р. на сторінках журналу «Советская Археология» з'явилася стаття, що знову повернулася до розгляду цього питання. Автор статті, І. Т. Круглікова, публікує невеликий клад боспорських статерів, знайдений у 1957 р. біля с. Семенівка, на кримському узбережжі Азовського моря, та, аналізуючи ці монети, знову висуває думку про необхідність поділяти їх між кількома царями²³. При цьому І. Т. Круглікова вважає, що статери 537—534 рр. б. е. відносяться до правління Рескупоріда V, а монети 558—564 рр. до правління Рескупоріда VI²⁴. Аргументація автора дуже близька до тих тверджень, які вже розглянуті нами вище: підкреслюється «резкое различие» між зображеннями царів, відсутність загальних штемпелів між серіями 537—554 та 558—564 рр. б. е., перерва у карбуванні в 555—557 рр. б. е., а також часткове перекарбування монет 558—560 рр. у 562—564 рр. б. е.²⁵ Значення першого та третього з цих аргументів розібрано нами вище; другий аргумент теж нічого не доводить—після триріч-

¹⁹ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 209. На попередній сторінці мова йде про чотирилітню перерву, хоч фактично вона була трирічною: відомі статери як 554, так і 558 р. б. е. Помилка тим більш прикра, що монети 554 та 558 р. б. е. знайдені у складі великого Тірітакського скарбу, який видав сам О. М. Зограф (КСИИМК, вып. 6, стор. 58—60).

²⁰ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 208—209.

²¹ В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 451—452; пор. Очерки истории СССР, Первобытно-общинный строй и древнейшие государства. М., 1956, стор. 506; Д. Б. Шелов, Античный мир в Северном Причерноморье, М., 1956, стор. 188; К. В. Голенко, Надчеканки на медных боспорских монетах III в., Тр. ГИМ, вып. XXVI, стор. 43—49.

²² В. V. Head, Historia numorum, 2-nd ed., Oxford, 1911, p. 504; U. Kahstedt, Rhescuporis, RE, 2 Reihe, B. I. 1920, Sp. 622—623. Так роблять і автори великих каталогів—Британського музею (1889), збірки Глазго (1901), Кембріджа (1929) та Копенгагену (1944).

²³ І. Т. Круглікова, Клад боспорских статеров III в., из дер. Семеновка, СА, 1958, № 3, стор. 134—143.

²⁴ І. Т. Круглікова, Вказана праця, СА, 1958, № 3, стор. 140.

²⁵ Там же, стор. 139—141.

ної перерви у карбуванні, природна річ, вдалися до нових штемпелів, а при якому правителі це було—питання інше; до останнього аргументу І. Т. Круглікової ми ще повернемося при розгляді відповідних монет.

Оскільки і О. М. Подшивалов, і О. В. Орешников, і І. Т. Круглікова ґрунтуються головним чином на особливостях зображень на аверсах боспорських статерів 537—564 рр. б. е., необхідно розглянути ці останні, утримуючись від усяких суб'єктивних міркувань про портретну схожість цих зображень. Як основний матеріал використовуємо багату колекцію Одеського музею, доповнюючи її у деяких випадках монетами з інших збірок²⁶. Як видно з таблиць, на статерах перших літ правління Рескупоріда, з 537 по 539 рр. б. е. включно, перед нами портрет досить старанної роботи (табл. ХХХ, 1); царя зображено у діадемі, перед ним немає ніяких атрибутів; він явно молодий, позбавлений вусів та бороди; волосся його показано у вигляді пишної шевелюри. Починаючи з 540 р. та аж до 548 р. б. е. портрети, не дивлячись на різницю між окремими штемпелями, усі виконані в одній загальній манірі, значно схематичніше та недбаліше (табл. ХХХ, 2—15): про вік царя судити важко, іноді він явно має вуса (табл. ХХХ, 2)), а трактовка підборіддя дозволяє припускати і наявність невеликої борідки (табл. ХХХ, 10—12, 15); загальною рисою усіх «портретів» 540—548 рр. є моделювання зачіски—волосся тісно облягає голову та спускається вздовж шиї на плечі; діадема майже непомітна навіть на монетах відмінної схоронності, зате завжди показаний її кінець, що свисає ззаду. Наявність цих двох груп визнає і І. Т. Круглікова²⁷.

Точнісінько такий самий портрет, як на статерах 540—548 рр. б. е. знаходимо і на мідних монетах—подвійних денаріях, різні варіанти яких, що відрізняються один від одного розмірами, стилем та положенням знаків цінності, наведені на таблиці (табл. ХХХ, 16—20). К. В. Голєнко відносить цю мідь до 250 р. н. е.²⁸, здається, однак, що вона надзвичайно близька вже до деяких статерів попередніх років.

Характерною особливістю статерів 540—548 рр. б. е. є швидке деградування імператорських портретів на звороті. Вже в 545 р. вони втрачають будь-яку схожість до тодішніх імператорів, що завдавало у свій час роботи нумізматам, які хотіли обов'язково ототожнити ці зображення з певними правителями Риму; здається, що правий був О. В. Орешников, який зазначав з цього приводу, що «зображення римських імператорів на всіх монетах царей Боспора, починаючи з Инифимея, настільки плохо сделаны, что лишены всякого портретного сходства, поэтому о наименовании изображения можно судить только по годам, находящимся на монетах»²⁹.

Якщо не дивлячись на надзвичайно напружену працю монетного двора, особливо з 544 р. б. е., можна говорити про певну стабільність царського портрету на статерах 540—548 рр., то з 549 р. б. е. (=252—253 р. н. е.) їй настає кінець. На статерах 549—550 рр., які карбовані вже з чистої міді, цар Боспору зображається так само грубо, схематично та умовно, як і імператор на статерах 545 та слідуючих ро-

²⁶ Використовуємо нагоду висловити подяку дирекції ОГМ за дозвіл працювати над монетами музею.

²⁷ І. Т. Круглікова, Клад боспорских статеров, СА, 1958, № 3, стор. 135. Див. також табл. 1, 1 та табл. 1, 2—9 і II при її статті.

²⁸ К. В. Голєнко, Надчеканки на медных боспорских монетах III в., Тр. ГИМ, вып. XXVI, стор. 44.

²⁹ А. В. Орешников, Описание древнегреческих монет, принадлежащих Московскому университету, М., 1891, стор. 49, примечание к монетам Фофорса.

ків (табл. XXXI, 21—22). Такі ж жалюгідні та потворні з художньої точки зору зображення вміщуються і на статерах з ім'ям царя Фарсанза, карбованих у 550 та 551 рр. б. е. (табл. XXXI, 23—24)³⁰. Проте монети з ім'ям Рескупоріда, випущені у 551 та 552 рр., мають вже інший вигляд (табл. XXXI, 25); ця—вже четверта—маніра моделювання царського зображення де в чому пом'якшує виключну грубість та недбалість «портретів» на статерах 549—550 рр. б. е. Наявність цих груп стверджує і І. Т. Круглікова, яка виділяє в окрему (вже п'яту) групу статерів монети 552—554 рр. б. е.; в Одеському музеї цих останніх немає, але не можна не визнати, що І. Т. Круглікова має тут повну рацію³¹.

Після перерви карбування у 555—557 рр. б. е. (=258—59—260—61 рр. н. е.) нові статери з ім'ям Рескупоріда з'являються лише в 558 р. б. е. Всі монети 558—564 рр. І. Т. Круглікова розділяє на дві групи, шосту, до якої відносяться статери 558—563 рр., та сьому, яка об'єднує частину статерів 563 та монети 564 р.³² Як на нашу думку, то тут навіть три групи, проте на жодній з них ми не бачимо «человека почтенных лет с большой бородой», як пише О. М. Зограф³³. Навпаки, на монетах шостої групи, карбованих у 558 р. б. е., перед нами задовільно передане безбороде обличчя з надзвичайно пишною зачіскою, що спускається на плечі прямими пасмами (табл. XXXI, 26). Новий тип «портрету» поступово переходить у слідуєчий, що остаточно оформлюється у 560 р. Цей сьомий тип царського зображення поширюється також на надзвичайно рідкі золоті та срібні монети 560—561 рр. (табл. XXXI, 28—29) і на мідні подвійні денарії (табл. XXXI, 36); невід'ємною ознакою цих монет є трезубець, який завжди зображається перед царським портретом. Він залишається і на статерах 563—564 рр., де зображення боспорського володаря трактується у манірі, що нагадує нам деякі штемпелі другої групи (табл. XXXI, 34—35). На цьому карбування монет з ім'ям Рескупоріда припиняється, і аж до 572 р. б. е. (=275—76 р. н.) боспорський монетний двір не випустив жодної монети з датою³⁴.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що виходячи з класифікації царських «портретів» можна було б розподілити статери 537—564 рр. б. е. навіть не тільки між двома, але й між більшою кількістю одноіменних царів. Дійсно, І. Т. Круглікова так і зробила: Рескупорід, що карбував статери у 537—550 рр., був, за її думкою, позбавлений влади Фарсанзом, який правив у 550—551 рр.; чи був правитель, який випускав монету у 551—52 рр. «Рескупоридом V или кем-либо из его родственников (підкреслено нами.—П. К.), принявших имя царствовавшего ранее дома, сказаты трудно»³⁵. Проте царя, якому належать статери 552—554 рр., І. Т. Круглікова вважає окремим правителем, знову та-

³⁰ Не дивлячись на висловлені О. М. Зографом сумніви (Античные монеты, стор. 209, прим. 1) в Одеському музеї є статер Фарсанза з 551 р. Ця рідка монета зображена на табл. XXXI, 24.

³¹ І. Т. Круглікова, Вказ. праця, стор. 135—136. Монети цієї п'ятої групи зображені у Круглікової на табл. 1, 12—13 та табл. 11, 19.

³² Там же, стор. 136.

³³ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 208; автор відносить цю характеристику до монет 558 р., але ні в збірці Ермітажу, ні в інших музеях або приватних колекціях нам не траплялися монети цього і слідуєчих років, де б цар мав велику (та взагалі яку-небудь) бороду; І. Т. Круглікова теж не відмічає наявності бороди на цих монетах.

³⁴ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 211. Автор переконливо довів, що статери 572 р. б. е. з ім'ям Рескупоріда фальшиві.

³⁵ І. Т. Круглікова, Вказ. праця, СА, 1958, № 3, стор. 141.

ки «связанным родственными узами с прежней царствующей династией»; кількома рядками нижче автор повторює свою думку: характеризуючи боротьбу претендентів на трон у 550—557 рр. вона пише, що деякі з цих претендентів приймали, мабуть, ім'я Рескупоріда, бо були зв'язані родинними узами з старою династією³⁶. Нарешті, царя, що розпочав своє карбування у 558 р., І. Т. Круглікова вже без вагань називає «новим» та додає, що і він прийняв ім'я Рескупоріда. Виходить, що ми маємо цілу галерею Рескупорідів: Рескупорід V (537—550 рр.), Рескупорід VI (551—552 рр.), Рескупорід VII (552—554 рр.), Рескупорід VIII (558—564 рр.). Щоб бути вже до кінця послідовною, треба було ще й монети 537—539 рр. визнати теж за карбування окремого царя... У зв'язку з цим можна пригадати, що деякі нумізмати ХІХ ст. також вміщали у 537—564 рр. б. е. правління кількох Рескупорідів (С. Шодуар, наприклад, трьох)³⁷, але їх погляди не знайшли підтримки.

Треба підкреслити з усією рішучістю, що прихильники розподілу боспорських статерів середини ІІІ ст. н. е. між двома Рескупорідами стоять на такomu ж хиткому ґрунті, як і ті, що схильні розподіляти їх між цілою низкою однойменних царів — в обох випадках акцентується в першу чергу портретна несхожість царських зображень, а далі вже наводяться інші міркування. Але суб'єктивні враження з приводу портретних зображень аж ніяк не дають твердої основи для побудови дуже темної історії Боспору в цей критичний час; саме тут необхідна, як нам здається, виключна обережність та стриманість з боку сучасних дослідників—і не випадково, що ті, хто намагався відрізнити в 537—564 рр. б. е. двох або кількох царів, так і не змогли прийти до загальних висновків (див. вище).

Що ж можна вважати за твердо встановлені факти з історії боспорських царів ІІІ с. н. е., які носили ім'я Рескупорід? Перший з них був сином Савромата ІІ і правив у 508—523 рр. б. е. (=211—12—226—27 рр. н. е.)³⁸; іншого Рескупоріда знаходимо на престолі Боспору в 530 та мабуть в 531 рр. б. е. (=233—34—234—35 рр. е. е.)³⁹; далі ідуть вже відомі нам статери 537—564 рр. б. е. з ім'ям Рескупоріда, які розриваються монетами Фарсанза в 550—551 рр. б. е. та перервою у карбуванні у 555—557 рр. б. е. Б. В. Кене вважав, що цей Рескупорід ідентичний з тим, хто правив у 530—531 рр.; ця думка знайшла своїх прихильників у особі П. Й. Бурачкова та Х. Х. Гіля⁴⁰. О. М. Зограф, навпаки, визнає цих царів різними особами і навіть називає це твердження «несомненным»⁴¹. Як на нашу думку, то тут не доводиться нічого стверджувати з безсумнівною: хоч портрети царів на статерах 530—531 рр. відрізняються від зображень на монетах 537 та слідуючих років, ґрунтуватися виключно на цьому не можна; з 531 по 537 рік минуло небагато часу, а Інінфімей, який карбував монету у 531—536 рр. б. е., носить не-

³⁶ И. Т. Кругликова, Вказ. праця, СА, 1958, № 3, стор. 141.

³⁷ St. de Chaudoir, Corrections et additions a l'ouvrage D. Sestini etc., Paris. 1835, p 17 (Supplement). У вищеназваних працях І. Г. Спаського, А. Б. Ашіка, П. П. Сабатьє та інших вчених того часу у списку боспорських царів зазначено дев'ять Савроматів та вісім Рескупорідів.

³⁸ IOSPE, v. II, №№ 41—43, 48, 48, 430—431; v. IV, 194; пор. А. Л. Бертьє-Деллагард, Материалы..., НС, т. II, стор. 119—123. О. М. Зограф показав, що монети Рескупоріда 525 р. б. е. являють собою окрему серію, випущену вже після його смерті; пор. Х. Х. Гиль, ЗРАО, т. 5, стор. 358.

³⁹ А. Л. Бертьє-Деллагард, Материалы..., НС, т. II, стор. 125.

⁴⁰ Б. В. Кене, Музейн. В. В. Кочубея, т. II, стор. 332; П. О. Бурачков, Общій каталог монет, стор. 287; Х. Х. Гиль, ЗРАО, т. V, стор. 359, прим.

⁴¹ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 208.

грецьке ім'я та зображає на своїх написах явно варварську тамгу, отже був, мабуть, не «законним» царем, а узурпатором⁴²; тому виключати повернення Рескупоріда після перерви на трон його батьків (він називає себе «*ho ek p̄gogon̄on basileōn̄*») повністю не можна. Але якщо можна вагатися у питанні про ототожнення Рескупорідів 530—531 рр. та 537 і слідуєчих років, то розділяти монети 537—564 рр. між кількома царями не можна; краще було б сказати, що нумізматика не дає для цього бази.

Щодо кінця правління Рескупоріда, карбування якого припинилося після 564 р. б. е., то нам здається, що слідуєчі пропущені роки аж до 571 треба вважати роками його ж таки царювання. Якщо вмішати у ці роки напівміфічного Сінга⁴³ або відомого з одного напису Хедосбія⁴⁴, то було б надзвичайно важко зрозуміти, чому ці правителі не приступили до карбування своєї монети з датами. Статери в цей час практично виготовляли з міді, отже витрати були не такі вже великі, а всі інші царі, і раніше і пізніше, навіть такі, що встигали протриматися на престолі не більше року, залишили нам свої датовані монети. Цілком ймовірно, що невдача широко задуманої монетної реформи 560—562 рр. б. е.⁴⁵ застала на протязі кількох років утримуватися від карбування монети.

Що ж дають нам боспорські монети 537—564 рр. б. е. для вивчення історії Боспорського царства? Яка їх цінність як історичного джерела? Хоч таку роль монети цих років і не слід перебільшувати, проте буде невірним і не надавати їм належного місця. На початку правління Рескупоріда, в 240—41—247—48 рр. н. е. (=537—544 рр. б. е.), боспорське грошове господарство щільно примикає до попереднього періоду; випускаються біллонові статери більш-менш «нормального» типу та ваги та у «нормальній» кількості; поруч з ними випускається і мідна розмінна монета (табл. ХХХ, 1—4 та 16—19). Оскільки подвійні денарії цього часу значно легші та менші, ніж велика мідна монета царів першої половини III ст., ця остання частково зазнає надкарбування⁴⁶. Але в 247—48 рр. н. е. (=544 р. б. е.) щорічний випуск статерів зростає, і таке становище триває до 252—53 р. н. е. (=549 р. б. е.); паралельно імператорський портрет, а згодом і царський, втрачають усяку портретну подібність. Не варт шукати тут перелому у стосунках Боспору з Римом—надзвичайна інтенсивність роботи монетних майстрів вимушувала їх працювати з незвичайною поспішністю та гарячковістю, тому спершу імператорське, а далі і царське зображення виконується грубо і схематично.

Варто було б поставити питання про причини такої надзвичайної інтенсифікації випуску монети; але наші знання з історії Боспору навряд чи дають можливість відповісти на нього з вичерпною повнотою. Крім загальних господарчих утруднень, зумовлених кризою рабовласницького Боспору, до цього приводила також необхідність утримувати великі збройні сили, з допомогою яких боспорські царі намагалися, ма-

⁴² Ім'я „*Ininthimaios*“ та „*Inensimeos*“ вже Е. Мінз цілком слушно визнавав за одне; тамга Інінфімея надзвичайно близька до знака, який держить у пазурах среб на ранніх статерах Фарзоя; близький варіант знака-тамги знаходиться на монетах Іненсімея.

⁴³ А. В. Орешников, *Этюды...*, ИРАИМК, т. II, стор. 136—138.

⁴⁴ В. Ф. Гайдукевич, *Боспорское царство*, стор. 452.

⁴⁵ Про цю реформу див. А. Н. Зограф, *Античные монеты*, стор. 210—211.

⁴⁶ Про надкарбування цього часу див. К. В. Голенко, *Надчеканки на медных боспорских монетах*, Тр. ГИМ, вып. XXVI, стор. 43—49.

буть, захистити кордони від варварів. Загальновідомо, що і в Римі в цей час відбуваються аналогічні явища у сфері грошового господарства—надзвичайно зростає кількість монети та різко погіршується її якість.

В 253—54 та 254—55 рр. н. е. (=550—551 рр. б. е.) прсуч з монетами «законного» представника боспорської династії з'являються монети з ім'ям царя Фарсанза, але в той же час зменшується напружена робота монетних майстрів. Вже Т. Моммзен вважав Фарсанза узурпатором та відносив до нього слова Зосіма про те, що на Боспорі «після зникнення царського роду царями стали люди негідні та пропаші»⁴⁷; проте слід зауважити, що в роки правління Фарсанза продовжує карбувати монету і Рескупорід, який залишається царем і надалі; тому у повідомленні Зосіма треба зробити наголос на іншому місці, де він пише, що боспоряни «скоріше з переляку, ніж з схильності дали їм (тобто варварам) кораблі та вказали шлях»; в неточному викладі пізнього компілятора «боспоряни» можуть вказувати на уряд Боспору.

Перший похід «скіфів» на римські володіння, базою якого був Боспор, припадає на 256 р. н. е.; у слідуючому році цей набіг повторився⁴⁸. В 264, 266 та 267 рр. н. е. готи, борани, герули знову використовують територію Боспору у своїх нападах на римські провінції, а в 275 р. н. е. Боспор востаннє згадується у зв'язку з походами варварських племен⁴⁹. Становище на Боспорі між походами 267 та 275 рр. нам невідомо, бо монет у ці роки не випускали, проте до 267 р. на престолі знаходиться вже відомий нам Рескупорід. Як видно, він мимоволі мусив допомагати грізним ворогам Риму своїм флотом, хоч і вміщав на своїх статерах традиційне зображення римських імператорів⁵⁰.

Не можна не відзначити, що в 256—257 рр. н. е. на боспорському монетному дворі продовжували випуск статерів; вони, правда, вироблені з дуже поганого стопу та являють собою нумізматичну рідкість, що й зрозуміло з огляду на стан Боспору в ці роки. В 258—261 рр. н. е. Боспор зовсім не випускає монети, мабуть тому, що, як вказував О. М. Зограф, занадто велика кількість монети, випущеної в попередні роки, особливо між 247—252 рр. н. е., робила це непотрібним⁵¹. В 261—62 рр. карбування починається знову, але картина грошового господарства в ці роки надзвичайно складна та потребує по суті спеціального вивчення. Спочатку приступили до випуску мідних та біллонових статерів, потім мідні статери зникають, якість біллонових стає значно кращою, розпочинається навіть карбування золота та срібла (у 263—265 рр. н. е.)⁵². Ця спроба виявилася невідгідною, і в 265—66 р. н. е. уряд Боспору вдається до штучного подвоєння номінальної вартості біллоно-

⁴⁷ Ф. Моммсен, Римская история, т. V, М., 1885, стор. 216, прим. 2, та стор. 281, прим. 1. Пор. Zosimi Historia nova, I, 31 (SC, v, 1, p. 790).

⁴⁸ В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, стор. 444—446; А. М. Ременников, Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в., М., 1954, стор. 84—87, 92—97.

⁴⁹ В. Ф. Гайдукевич, Вказ. праця, стор. 447—449; А. М. Ременников, Ук. соч., стор. 109—120.

⁵⁰ І. Т. Круглікова заперечує той факт, що на статерах 558—561 рр. б. е. подвійні зображення імператорів слід розглядати як «портрети» Валеріана та Галлієна (СА, 1958, № 3, стор. 138), бо вже в 558 р. б. е. (=261—262 г. н. е.) першого з них не було у живих. Тоді мабуть у одному з цих імператорів слід бачити Салоніна, сина Галлієна.

⁵¹ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 209.

⁵² Там же, стор. 210—211.

вих статерів⁵³; одночасно розпочинається і часткове перекарбування цих монет⁵⁴. Після 267—68 р. н. е. випуск монети знову припиняється на кілька років.

Цю картину змін у боспорському монетному ділі у середині III ст., яку вперше встановив О. М. Зограф, хотілося б поповнити ще кількома рисами. Так, вивчаючи мідні подвійні денарії цього часу, можна встановити їх дату. Чи карбувалися розмінні мідні монети у 536—539 рр. б. е., встановити трудно, бо подібний до зображуваного на статерах цих років царський портрет на міді не зустрічається; до 540—545 рр. відноситься вже значна кількість мідних подвійних денаріїв (табл. XXX, 16—20). Оскільки вже з 544, а особливо з 545 рр. б. е. сильно зростає кількість статерів, що не могло не відбитися на падінні їх вартості, тим більше, що одночасно погіршується їх метал, можна вважати, що особливої потреби в нових випусках розмінної монети після 545 р. не відчувалося. В 549 та слідуєчих роках подвійних денаріїв теж не випускали — розмінні монети Фарсанза невідомі, також як і монети Рескупоріда, подібні своїми зображеннями до статерів 549—550, 551—552 та 552—554 рр. б. е. Припинення карбування розмінної міді зрозуміло, бо ринок був у ці роки перенасичений фактично обезціненими мідними статерами. Але реформаторські спроби 560 р. б. е. відбилися також і у цій сфері грошового обігу; випускаючи золото і срібло, уряд Боспору карбує і досить великі мідні монети (табл. XXXI, 36). Подвоєння номінальної вартості біллонових статерів, здійснене у 562 р. б. е., приводить до того, що вага мідних розмінних монет знижується теж у два рази (пор. табл. XXXI, 36 та 37); далі вони, як і слід було чекати, швидко деградують. Характерно, що царський портрет на цих деградованих мідних монетах наближується до подібних зображень на статерах 563—564 рр. б. е., але завжди зберігає трезубець (табл. XXXI, 38—40). Ці дрібні монетки являються, якщо не приймати до уваги ефемерної спроби Фофорса⁵⁵, взагалі останніми розмінними монетами Боспору. Порівняння цих здрібнених, грубо та недбало виконаних монет з гордовитими і претензійними мідними серіями Савромата II⁵⁶, наочно показує, з якою швидкістю прямував рабовласницький Боспор назустріч своїй загибелі.

⁵³ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 210—211.

⁵⁴ И. Т. Кругликова, Вказ. праця, СА, 1958, № 3, стор. 139—140.

⁵⁵ А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. L, 21.

⁵⁶ А. Н. Зограф, Реформа денежного обращения в Боспорском царстве при Савромате II, ВДИ, 1938, № 3, стор. 291, 293, 295.